

בלי עין הרע

מדוע וכיצד עין הרע פועל

טל בוקריס

לרפואת צח יצחק חי בן רוחמה

ראשי פרקים:

הקדמה
פתיחה - עין הרע במשנה ובגמרא
הבנת המושג עין הרע
שיטת הרמב"ם - הגישה הרציונאלית
שיטת רבינו יונה מגירונדי - הגישה המיסטית
סיכום ביניים וקושיה על כל אחת מהגישות
מהות עין הרע ודרך פעולתו
שיטת המהר"ל - מהות הגישה המיסטית
שיטת הרב קוק - מהות הגישה הרציונאלית
עין הרע בהלכה
סיכום

הקדמה

בחברה הישראלית ישנם לא מעט אנשים שדיבורם ומעשיהם מושפעים מחשש לעין הרע. מקובל שלא לדבר בפרהסיא על תוכניות עתידיות משמעותיות, ושכיח לשמוע משפטים אליהם מצטרף הביטוי "בלי עין הרע", לרוב כאשר מתואר דבר מרשים שבשח אדם או קבוצה. מנגד, אנשים רבים מתעלמים מעין הרע, ומרגישים שאין צורך להיזהר מהשפעתו.¹

בגמרא בכבא מציעא (קז, א) נאמר בשם רב: "אסור לו לאדם שיעמוד על שדה חברו בשעה שעומדת בקמותיה", ורש"י מבאר שם: "שלא יפסידנה בעין הרע". דהיינו, לאדם אסור להסתכל על שדה חברו בשעה שהתבואה בשיא בשלותה ולקראת קצירה, כיוון שהוא עלול להזיק לרכוש חברו בעין הרע. בעקבות מימרא זו, רב יהודה מייעץ לרבין בר רב נחמן שלא לקנות קרקע הסמוכה לעיר במידה והיא מיועדת לזריעה.

בעמוד לאחר מכן, מובאים דברים נוספים של רב בנוגע לעין הרע: "והסיר ה' ממך כל חולי", אמר רב זו עין. רב לטעמיה, דרב סליק לבי קברי, עבד מאי דעבד, אמר: תשעין ותשעה בעין רעה ואחד בדרך ארץ". הגמרא מביאה את הפסוק מפרשת עקב (דברים ז, טו), ורב מדייק שמדובר בעין רעה (רש"י שם).² הגמרא מציינת שסברתו של רב מסתדרת עם שיטתו ממקרה אחר, בו מסופר עליו שנכנס לבית הקברות ובעזרת לחש מסויים גילה באיזה סיבה מת כל אחד מהקבורים. מסקנתו הייתה שמתוך מאה אנשים הקבורים שם, תשעים ותשעה מתו מעין רעה, ואחד מת בדרך טבעית.

אם כן, בהתחשב בצורה בה מתייחסת הגמרא לעין הרע, האין זה תמוה שבימינו יש שיתעלמו או יפחיתו בערכן של אוהרות כאלה ואחרות הנוגעות לעין הרע? מה משמעות "עין הרע" וכיצד הוא

¹ ע"פ האקדמיה ללשון העברית, יש להתייחס לעין הרע בלשון זכר.

² מכך שהפסוק נאמר בלשון יחיד "כל חולי" ולא "כל חלאים", מדייקים שמדובר על דבר מסויים שכל המחלות באות בגללו (חכמת מנוח ד"ה "ואי").

פועל? מהו הדבר ממנו נוהרים אנשים כה רבים, לעיתים אף אם אינם מקפידים על מצוות ואיסורים יותר מקובלים בעולם הדתי? האם האמונה בעין הרע היא אמונה טפלה ופרימיטיבית או שמא מדובר בכוח רוחני עמוק שיש להבינו אל נכון ולעסוק בו ברגישות ובוהירות? כיצד הבנות אלו אמורות להשפיע על פעולותינו ביום – יום?

על שאלות אלו ועוד יפורט בסייעתא דשמיא בהמשך. המאמר יעסוק, בין היתר, בהגדרת עין הרע על פי האזכורים הרבים במשנה ובגמרא העוסקים ומגדירים כוח זה. ידובר על דרך פעולתו של עין הרע – הן מצד הפוגע והן מצד הנפגע – על פי הגישות השונות בראשונים ובאחרונים, ומכך יובהרו נקודות הדמיון והשוני בין עין הרע ועין רעה. לבסוף, תוצג ההלכה למעשה בדורנו על פי הפוסקים בקשר לעין הרע, ובאיזו דרך עלינו להתייחס לתופעה זו על פי מסקנת המאמר.

פתיחה – עין הרע במשנה ובגמרא

ככל הנראה, המקור הקדום ביותר בו נזכר עין הרע הוא המשנה במסכת אבות (ב, יא):³ "רבי יהושע אומר: עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם".

מובן מהמשנה שעין הרע הוא דבר שלילי, שכן הוא מוציא את האדם מן העולם, אך קשה להבין מנוסח המשנה במה מדובר בדיוק.

בגמרא ישנם עשרות אזכורים לעין הרע, כאשר חלקם עוסקים בסיפורי חכמים (כגון הסיפור על בני יוסף ויהושע),⁴ חלקם עצות להתנהלות בחיי היום יום בהתחשב בעין הרע (כגון משתכר בקנים וקנקנים לא יראה ברכה לעולם)⁵ וחלקם אף הלכה למעשה – כשטעם המצווה או האיסור הוא מחמת עין הרע (כגון אבידות שנמצאו יש להסתיר מהאורחים).⁶ באזכורים הללו הגמרא משתמשת במספר הטיות לעין הרע, בין היתר עין רעה, עין (בדרך כלל רש"י מבאר שם שמדובר בעין הרע), עינא או עינא בישא. עבורי, הקונוטציה הראשונית מהמקורות בהם מושגים אלו נזכרים היא שמדובר בכוח מסויים שצריך להיזהר ממנו. נוצר רושם שרק לחלק מצומצם מהציבור יש אפשרות להינצל מעין הרע,⁷ ואפילו גדולי ישראל עלולים להיפגע ממנו.⁸

מאידך, ישנם מקומות בגמרא שמציגים עין רעה במובן אחר. לדוגמא, הגמרא בבכורות יא, א: "רבי יהודה נשיאה הוה ליה פטר חמור, שדריה לקמיה דרבי טרפון. אמר ליה: כמה בעינא למיתב לכהן? אמר ליה: הרי אמרו, עין יפה – בסלע. עין רעה – בשקל. בינונית – ברגיא".

רבי יהודה שולח שליח לשאול את רבי טרפון באיזה סכום עליו לפדות את החמור. רבי טרפון עונה לשליח שיש שלוש אפשרויות: לשלם בעין יפה סלע (4 זוזים), לשלם בעין בינונית רגיא (3 זוזים)⁹ ולשלם בעין רעה שקל (2 זוזים).

³ בחלק מהגרסאות זו משנה י, ובחלקן משנה יד, כיוון שהחלוקה של המשניות הקודמות בפרק משתנה מגרסה לגרסה.

⁴ סוטה לו, ב.

⁵ פסחים ג, ב.

⁶ פסחים כו, ב.

⁷ בבא מציעא פד, א.

⁸ בבא מציעא פה, א.

⁹ ע"פ בירור הגמרא בהמשך.

מובן מפשט הגמרא שמי שמשלם בעין רעה הוא קמצן יחסית, או חס על ממונו. בגמרות נוספות מתקבל רושם דומה – "מוכר – בעין רעה מוכר",¹⁰ "מקדיש – בעין רעה מקדיש",¹¹ "ואיכא דתרים בעין רעה"¹² ועוד.

והרי קיבלנו שני רשמים שונים לחלוטין – מצד אחד עין הרע נתפס ככוח שעלול לפעול על אנשים וחפצים, ומצד שני עין רעה מתפרשת כתכונה באדם – קנאות לממונו.

לכאורה אם כן נראה שיש להפריד בין עין הרע לעין רעה, ולהגיד שהם שני דברים שונים בתכלית, אך בהסתכלות מדוקדקת ומעמיקה בגמרא אין הדבר פשוט כלל. עין רעה מופיעה לעיתים בגמרא בהקשר המזכיר המשמעות של עין הרע ולא קמצנות וכדומה. ניתן לראות דוגמא לכך בסיפור על רב שהובא בהקדמה, על כך שתשעים ותשעה מתוך מאה – מתים בעין רעה (בבא מציעא קז, ב). קשה להבין כיצד תכונה כמו קמצנות תהיה הגורם למיתת רוב רובם של האנשים.¹³ יתר על כן, במסכת ברכות מובאים בשני מקומות שונים דברי רבי יוסי ברבי חנינא לגבי בני יוסף שלא שולטת בהם "עינא בישא":

"ר' יוסי בר' חנינא אמר, מהכא: 'וידגו לרוב בקרב הארץ' – מה דגים שבים מים מכסים עליהם ואין עין רעה שולטת בהם, אף זרעו של יוסף אין עין רעה שולטת בהם".

(נה, ב)

"רבי יוסי ברבי חנינא אמר, מהכא: 'וידגו לרוב בקרב הארץ' – מה דגים שבים מים מכסין עליהם ואין עין הרע שולטת בהם, אף זרעו של יוסף אין עין הרע שולטת בהם".

(כ, א)

יש שני הבדלים דקים בין שתי הגמרות: האחד, בדף נה נכתב "מכסים" ובדף כ נכתב "מכסין", והשני, בדף נה נכתב "עין רעה" ובדף כ נכתב "עין הרע".

אנו רואים שעל אותו עניין,¹⁴ רבי יוסי ברבי חנינא נותן פסוק שמהווה אסמכתא למעמד בני יוסף ביחס לעינא בישא, אך פעם אחת כתוב עין הרע ובפעם השניה כתוב עין רעה. מהכפילות של קטע זה בגמרא אין ברירה אלא להסיק שעין הרע ועין רעה הם היינו הך! הרי לא סביר שרבי יוסי ברבי חנינא שינה גרסתו, כי אם כך היה, הגמרא הייתה מציגה את הסתירה בין המקורות.

אם כן, אנו נותרים חסרי אונים אל מול השאלה מה משמעות המושג עין הרע/רעה, מנקודת ההסתכלות של הגמרא, שהרי מצד אחד – כוח מסויים שעלול להזיק כמעט לכל אחד, מצד שני – מידת נתינה נמוכה שמתבטאת בתרומה, הקדש וכדומה.¹⁵ כיוון שמוצגות שתי גישות מרכזיות, כל אחת מהגישות שתוצג תבוסס, ולאחר מכן תתמודד עם הקושיה הנוגעת אליה.

הראשונים בהתייחסם למשמעות עין הרע/רעה ודרך פעולתה, אכן מחולקים לשתי שיטות מרכזיות: שיטת הרמב"ם ושיטת רבינו יונה מגירונדי.¹⁶

¹⁰ בבא בתרא לז, ב

¹¹ ערכין יד, א

¹² בכורות סא, א

¹³ בנוסף, אנו רואים בגמרא שמציגים אפשרות של אדם שתורם בעין רעה – כלומר גם אם מדובר בתכונה שלילית, אין זה אסור מעיקר הדין, אחרת חכמים לא היו מציינים את האפשרות הזו. אם לא מדובר בדבר אסור, מדוע אחוז כה גדול מבית הקברות מת בסיבה זו?

¹⁴ "מזרעא דיוסף קאתינא דלא שלטה בה עינא בישא", ברכות כ, א ו-נה, ב.

¹⁵ חשוב לציין, בכל הפעמים שמדובר בבירור על קמצנות וכדומה כתוב בגמרא עין רעה. אך לא להפך – לא כל פעם שכתוב עין רעה מדובר בבירור על מידת הקמצנות.

¹⁶ שורש המחלוקת מתחיל בהבנת המשנה שתווכר בהמשך. ישנן שתי אפשרויות: שהרמב"ם חולק על רבינו יונה מגירונדי בהבנת המושג עין הרע, או שלרמב"ם ולרבינו יונה היו שתי גרסאות שונות של המשנה. על פי האפשרות הראשונה, המחלוקת לגבי עין

הבנת המושג עין הרע

שיטת הרמב"ם - הגישה הרציונאלית

שיטת הרמב"ם לעניין עין הרע מתבטאת כבר בפירושו למשנה, כאשר במסכת אבות פרק ב משנה יא (שנוכרה לעיל) הרמב"ם משתמש בנוסח שונה מהמקובל: "רבי יהושע אומר: עין רעה ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם", שלא כמו הנוסח הרווח - "רבי יהושע אומר: עין הרע...".¹⁷ לכן, בהתאם לגמרות שמוזכרות בהן עין רעה, הרמב"ם מפרש - חמדת הממון.¹⁸

קו מחשבתו מתבטא גם הלכה למעשה; במסכת בבא מציעא (קז, א) נאמר שאסור לאדם לעמוד על שדה חברו בשעה שהיא בקמותיה, אך הלכה זו הושמטה מה"ד החזקה, והמגיד משנה (הלכות שכנים ב, טז) כותב שהרמב"ם סובר שאין הלכה זו אלא מידת חסידות. בנוסף, מוקדם יותר במסכת (ל, א) ישנה הנחיה לשומר אבידה שיסתיר את האבידה במידה ואורחים באים, משתי סיבות - "אי משום עינא אי משום גנבי". לעומת זאת, בי"ד החזקה (הל' גזילה ואבידה יג, יא) מצוינת רק הסיבה לפיה יש להצניע את האבידה מחשש לגניבה. ניתן לראות בכירור שהרמב"ם לא סובר שמדובר בכוח מיסטי שבכוחו לפגוע באחר, אחרת לא היה מתעלם מהנחית הגמרא לגבי שדה בקמותיה, והוא אפילו אינו מתייחס לעין הרע כמושג מחייב, כמו שניתן לראות לגבי אבידה.

גישתו לעין הרע מאוד מתאימה לדרך בה הוא נוקט בהגותו וחיבוריו, רציונאליזם והיגיון, וכיוון שקיום כוח מיסטי שכזה נוגד את גישתו הוא מציין שאין זה איסור ממש להסתכל בקמת חברו אלא רק מידת חסידות. מידת חסידות - התנהגות נאותה אך לא חובה הלכתית, מה שמצביע ככל הנראה שגם בגמרא זו מדובר על עין רעה - חמדת הממון לדעת הרמב"ם.¹⁹

המאירי נוקט בעמדה דומה, כאשר בפירושו למשנה הנ"ל באבות²⁰ הוא מתייחס לאבות דרבי נתן:

ואמר רבי יהושע: עין הרע, והוא צרות עין וחמדת ממון... ובברייתא (אבות דרבי נתן פי"ו) פי' בעין הרע, כל שעינו רעה לאחרים עד שגורם להם תקלה, וקשה לפרשה, שזה בכלל שנאת הבריות היא...

המאירי מציין את פירושו לעין הרע (שכמעט זהה לפירוש הרמב"ם) - צרות עין וחמדת ממון. בנוסף, הוא שולל את הסברו של אבות דרבי נתן לעין הרע, לפיו עין הרע הוא מצב של תקלה שנגרמת לאדם בעקבות עין רעה של אדם אחר. לטענתו, עין הרע, כפי שהוא מוסבר באבות דרבי נתן, נכלל בשנאת הבריות כפי שהיא מוסברת בהמשך הפרק. היות ושנאת הבריות מוצגת יחד עם עין הרע ויצר הרע בתור דברים שמוציאים את האדם מן העולם, חייב לומר שמדובר בדברים שונים, ועל כן לא ניתן להסביר את המושג עין הרע כפי שהוא מוצג באבות דרבי נתן, כך טוען המאירי.

הרע שרירה וקיימת כשמקורה במשנה, אך אם נאמר ששורש העניין הוא רק פיצול הגרסאות, לכאורה יכול להיות ששיטת הרמב"ם לעין הרע שונה מכפי שהוצגה כאן. לכן, נצטרך לסמוך על הגמרות העוסקות בעין הרע, אליהן הרמב"ם לא מתייחס, ובכך לבסס את שיטתו כלפי עין הרע (מכך שהרמב"ם לא מתייחס לגמרות אלו בפסיקתו, ניתן ללמוד את גישתו בנושא).

¹⁷ ייתכן וזו הגרסה שהיתה לפניו, ייתכן שהיו בפניו שתי הגרסאות והוא בחר בגרסה שיותר מתאימה לשיטתו, וייתכן שהוא תיקן כפי הבנתו את נוסח המשנה.

¹⁸ במשנה ח הרמב"ם מפרש עין רעה באופן דומה - ההפך מעין טובה: לחשוב את הרב למעט, אי הסתפקות במה שיש ולהשתדל בתוספת.

¹⁹ בדומה לרמב"ם, בספר מצוות גדול הלכה זו גם כן הושמטה, כך שככל הנראה גם לדעתו אין בעין הרע ממש לעניין המעשי.

²⁰ בית הבחירה, מסכת אבות, פרק ב.

אם כן, על פי שיטת הרמב"ם, עין הרע ועין רעה הם מושגים חופפים.²¹ מדובר בחמדנות, המובילה לקמצנות ואף קנאה, ואמנם ראוי להימנע מהתנהגות שכזו, אך אין חובה הלכתית המורה על כך. עין הרע מוציאה את האדם מן העולם כיוון "שאינו מסתפק במה שיש לו ומחזר אחר דברים אחרים".²² זהו מצב לא בריא שבסופו של דבר פוגע באדם המקנא.

שיטת רבינו יונה מגירונדי – הגישה המיסטית

בפירושו למשנה במסכת אבות (ב, יא), רבינו יונה מפרש את המושג עין הרע באופן שונה מהרמב"ם:

רבי יהושע אומר: עין הרע. פרוש: מי שאינו שמח בחלקו, ועוין את חברו העשיר ממנו מתי יעשר כמוהו. והוא גורם רע לעצמו ולחברו, כאשר אמרו חכמי הטבע: מכל אשר לרעהו, אויר עולה מן המחשבה ההיא ושורף את הדברים שעוין בהם בעיניו הרע. גם בקרבו ישרף, אחר שמתאוה לדברים שאין יכולת מצוי בידו לעשות, המחשבה ההיא מקלקלת גופו, כי יתקצר רוחו, ומוציאתו מן העולם. וזהו 'עין הרע' שאמר רבי יהושע. וראיה לזה הפרוש: על שאמר בכאן 'עין הרע' בלשון זכר, שהוא העוין ברע, ולמעלה אמרו 'עין רעה', שפרשנוהו על מידת הכילות, שלא כדברי קצת המפרשים.²³

רבינו יונה מסביר שכאשר אדם מקנא בחברו, הוא פוגע בחברו באמצעות אוויר שעולה ממחשבתו ופוגע ('שורף') בדברים בהם קנא. בנוסף, הוא שולל את האפשרות שמדובר בעין רעה (שיטת הרמב"ם), כאשר הוא מסביר שבביטוי עין הרע – המשמעות היא בלשון זכר, כלומר העין של הרוע. לעומת זאת עין רעה – המשמעות היא בלשון נקבה, כלומר עין שהיא רעה, והכוונה למידת הקמצנות. לכן קשה להגיד שהעין הרעה שהוזכרה מוקדם יותר בפרק ("רבי אליעזר אומר: עין רעה") ועין הרע שמוזכר במשנתנו זהים במשמעותם.

הרשב"ץ בספרו מגן אבות ממשיך באותו הקו, כאשר בפירושו על משנה זו הוא מסביר מדוע לא ייתכן להסביר כרמב"ם:

רבינו משה ז"ל פירש... וזה הפירוש אינו נראה, שהרי למעלה יש, עין רעה, וכאן יש עין הרע, ומפורסם הוא בתלמוד שעין הרע הוא העוין את חברו או את נכסיו דרך קנאה ושנאה והוא מזיק אותו ונכסיו, וכן אמרו...²⁴ ואל תתמה מזה שיצאו ניצוצות מהעין מזיקין...

החידוש בדבריו ביחס לפירוש רבינו יונה הוא ההסתמכות על הגמרות שלא מסתדרות עם שיטתו של הרמב"ם. (אולי להוסיף: "ומשום כך") דחייתו הרבה יותר עוצמתית מדחיית רבינו יונה. בהמשך דבריו, הרשב"ץ מסביר (בדומה לרבינו יונה) את דרך פעולת הנזק בצורה כללית, ושההיזק שנוצר מעין הרע פוגע גם במי שהזיק.

בספר הברית השלם²⁵ שכתב הרב פנחס אליהו הורביץ, מוסבר בהרחבה על מבנה העין ודרך פעולתה על פי המדע. לאחר מכן, מסביר הרב הורביץ שיש בכל אדם "כוח הדוחה" שמוציא חומרים מזיקים מגופו של האדם, דרך נקבי העור והעיניים. חומרים אלה שיוצאים דרך העיניים יכולים לגרום להפסד ונזק לאנשים אחרים, אפילו כאשר האדם ממנו יוצא החומר הוא אדם צדיק. הוא מביא ראיות מחז"ל על התורה ומהתלמוד שחששו לעניין עין הרע, וקורא לנו לא ללעוג ולזלזל בנושא. בנוסף, הוא מציין

²¹ אפשרות נוספת היא שהרמב"ם סובר שעין הרע כבר אינו רלוונטי בדורו, כלומר, עין הרע כבר לא קיים, בדומה לענייני שדים, רוח רעה, שטן, מלאך המוות ורפואות סגוליות.

²² רבי עובדיה מברטנורא אבות ב, יא ד"ה "עין הרע" (פירוש ראשון).

²³ כאן ככל הנראה רבינו יונה מתייחס לפירוש הרמב"ם על המשנה שמפרש עין הרע שונה ממנו. מעניין לראות שרבינו יונה טורח להוכיח שמשנתו לא מדברת על עין רעה – כלומר מדגיש שאין לפרש כמו הרמב"ם, למרות שהם לא בהכרח סותרים זה את זה. ניתן להסביר את ההדגשה של רבינו יונה ע"י הנתונים ההיסטוריים – ידוע שרבינו יונה התנגד מאוד לרמב"ם, והחריס את ספריו.

²⁴ הרשב"ץ מציין מקורות מהגמרא שבהן הוזכר עין הרע בקונטציה בה קשה לפרש בצורה רציונאלית כמו הרמב"ם – כל המקורות הוזכרו בין היתר בהקדמה ובפתיחה.

²⁵ חלק א, מאמר יז, פרק ג

שדרך חלון הנזק הנוצר מעין הרע יותר מסוכן ופועל רע, כמו שקרני השמש יותר שורפות כאשר הם עוברות בזכוכית הממרכזת אותן, ועל כן יש להיזהר במיוחד בחלון הפונה לרשות הרבים.²⁶

מכאן יוצא, על פי שיטת רבינו יונה מגירונדי, שעין הרע אינו עין רעה, אלא מעין כוח מיסטי או פיזי, כוח שורף, המסוגל להזיק לאנשים וחפצים. לכן מתקבל על הדעת שבמידה והיה ניתן לשלוט ולפקח על כוח זה, היו מחייבים את המזיקים בדומה לדיני היזק מוכרים יותר כגון ארבע אבות נזיקין וכדומה. ככל הנראה עין הרע מוציאה את האדם מן העולם בגלל "שמכניס עין הרע בממון חבירו או בבניו ומזיק לו"²⁷ – ועל כך הוא נענש.

סיכום ביניים וקושיה על כל אחת מהגישות

שיטת הרמב"ם להבנת המושג עין הרע, שבדרכה ממשיכים ספר המצוות הגדול והמאירי, היא ריאליסטית ופשטנית, ולו משנה יא בפרק ב במסכת אבות הייתה מוצגת בפני עצמה, ככל הנראה היה זה הפירוש הבלעדי. אך אם נתייחס לעין הרע בצורה הזו (כלומר, עין הרע=עין רעה), יהיה קשה להסביר חלק מהגמרות שצוינו קודם לכן, שהרי בפשטות עולה מהגמרות כי המושגים אינם זהים – והרי נאמר שתשעים ותשעה מתים בעין הרע לעומת אחד שמת ב'דרך ארץ', חכמים מתפללים שרבי יוחנן לא מפחד מעין הרע ומסופר על רבי זירא שרבנן הטילו בו עין הרע ולכן נחרכו שוקיו, ואם באמת מדובר רק בקנאה של אדם אחד כלפי אדם אחר, נראה שחכמים מפריזים בעוצמות השליליות של הקנאה והקמצנות.

שיטת רבינו יונה מגירונדי להבנת המושג עין הרע, שבדרכה ממשיכים הרשב"ץ וספר הברית, היא מיסטית ורוחנית, והיא מסתדרת יותר עם הגמרות שלעיל. עין הרע אינו עין רעה, אלא כוח מיסטי שורף שמזיק לאחר בפועל, וכך מובן כיצד נפגעים ממנו אנשים שונים. אך אם נתייחס לעין הרע בצורה כזו (כלומר, עין הרע שונה מעין רעה), נותרה בעינה הסתירה שהוצגה בפתיחה, בין שתי הגמרות בברכות (כ, א ו- נה, ב) – בשני מקורות זהים לחלוטין, כתוב פעם אחת עין הרע ופעם אחת עין רעה, והיות ואין שום התייחסות לחוסר הדיוק בין הגרסאות – ניתן להבין שאין משמעות לשינוי זה, כלומר, מגמרא זו נראה שעין הרע ועין רעה הם מושגים חופפים.

נמצאנו אם כן עם שתי שיטות מרכזיות בנוגע למשמעות עין הרע, ועל כל אחת מהגישות ישנה קושיה מהגמרא.

על מנת לענות על הקושיות, ננסה לברר אף יותר את שתי השיטות ולהבין על ידי מקורות מהאחרונים עוד על מהות עין הרע, כלומר כיצד עין הרע פועל את פעולתו בעולם – על פי הגישה המיסטית ועל פי הגישה הריאלית.

מהות עין הרע ודרך פעולתו

שיטת המהר"ל - מהות הגישה המיסטית

המהר"ל (נתיבות עולם, נתיב עין טוב) מחמיר אף יותר בעניין עין הרע, ונוטה לשיטת רבינו יונה. לכאורה הוא מציג שיטה שתאיים גם לרמב"ם וגם לרבינו יונה, אבל כאשר הוא מדבר על דרך פעולת עין הרע, הוא נצמד לשיטת רבינו יונה, ובכך בעצם מכריע את דעתו בסוגיה:

...ופירוש דבר זה כי נחשב מי שהוא רע עין לגודל רוע הפעל הוא כמו שפיכת דמים, דודאי עינא בישא קטיל וזהו אומנות של בעל עין הרע... וכל רע עין דרכו להמית אנשים בעין רע שלו...

²⁶ עניין החלון החורבן מתייחס לקרן היוצאת מהעין באופן ממשי וטבעי.

²⁷ רבי עובדיה מברטנורא על אבות ב, יא ד"ה "עין הרע" (פירוש שני)

עד כאן המהר"ל נראה מתאים לשתי הגישות שציינו – מצד אחד הוא מפריד בין עין הרע ובין עין רעה, אך הוא מחייב קשר של סיבה ותוצאה בניהם – עין רעה גורמת לעין הרע.²⁸ כלומר, כאשר אדם צר עין, בעל עין רעה, מסתכל באדם אחר, האדם עליו מסתכלים עלול להינזק מהסתכלות בכוח הנקרא עין הרע. אך מכאן והלאה המהר"ל נצמד לאחת השיטות דווקא:

...ידוע כי עין הרע יש בו כח אשיי שורף ומקבל האדם היזק מן המזיק אשר יש לו כח אשיי שורף, כי העין הזה שורף כמו האש שהוא שורף... ומכל מקום תדע להבין מזה כי בעל עין הרע שורף בעינו ויש להזהר ולהשמר מזה... ומאוד מאוד צריך האדם להיזהר מעין הרע הן הוא בעצמו... וגם ממון שלו... ולכך אמרו חז"ל "יצו ה' את הברכה באסמך" (דברים כח, ח) אין הברכה שולטת אלא בדבר הסמוי מן העין, וזה מפני כח העין, ודבר זה ענין גדול ואין להאריך בזה.

המהר"ל מסביר שעין הרע הוא אכן כוח מיסטי – 'כוח אשיי (מלשון אש) שורף', המזיק לאדם או לחפץ עליו מסתכלים. זהו כוח שקיים מימי הבריאה ויש ביכולתו להזיק ולפגוע על ידי שריפה.

כך מובנת התייחסות הגמרא לעין הרע – מדובר בכוח בעל יכולת היזק רחבה, שיש צורך להיזהר ממנו מאוד. בנוסף, ניתן גם להבין מדוע פעמים רבות עין הרע ועין רעה מתחלפות בגמרא במשמעותן – עין הרע היא נגזרת של עין רעה ונגרמת בסיבתה, ולכן אין זה משנה אם אומרים שצריך להיזהר מעין הרע או מעין רעה. הנקודה המרכזית מאחורי הסיפורים וההנחיות – להיזהר ממבטים עוינים של בני אדם אחרים.

אך בכך שהמהר"ל מציין שעין הרע פועל בצורת כוח אשיי שורף, הוא בעצם מתנגש עם הרמב"ם. אמנם הוא אינו סותר את פירושו על המשנה במסכת אבות, אך ברור שהרמב"ם לא היה מסכים שעין הרע הוא כוח מיסטי – הרי אנו יודעים שתפיסת הרמב"ם הייתה רציונאלית וריאליסטית,²⁹ והוא התעלם מגמרות בהן התייחסו לעין הרע בצורה שכוו. לכן, לא ניתן להגיד שהוא מתאים לשתי הדעות.

על הגישה בה המהר"ל מרחיב ניתן להקשות שתי קושיות:³⁰

ראשית, אם אכן בעל עין רעה מטיל עין הרע בחברו ורכוש חברו, כיצד ייתכן שהקב"ה יאפשר מציאות שכזו? הרי גם אדם שמשדל מאוד להצניע את דבריו, עלולים לראות את רכושו ולהזיק לו, ונראה לכאורה שיש כאן כוח ללא שליטה! הגמרא בה רבי זירא ניזוק בגלל שחכמים נתנו בו עין הרע³¹ ממחישה את הבעייתיות שבעניין, שכן מדובר על אחד מגדולי האמוראים אשר צם שלוש מאות תעניות,³² ונכנס מידי שלושים יום לתנור כדי לוודא שאינו יכול להישרף, אז כיצד ייתכן שבאחד הימים הוא נשרף על ידי הכוח של עין הרע, ועוד מעיניהם של חכמים?!

יתרה מזאת, היום לא ידוע לנו על כוח מיסטי או פיזיקלי שיוצא מהעין ומזיק בפועל לחפץ או אדם אחר. כיצד ייתכן שעל ידי מבט בלבד ייגרם נזק? מה גם, שעל פי שיטת ספר הברית, כאשר מסתכלים דרך חלון הנזק גובר, כלומר לא ניתן להסביר שמדובר בכוח מחשבתי בלבד – אחרת, כיצד נסביר את ההבדל בין ראייה דרך זכוכית ושלא דרך זכוכית? יוצא מכאן, שמדובר לפי גישה זו בכוח פיזיקלי של ממש, דבר הסותר את שידוע למדע היום.

²⁸ על כן, הוא יוכל להתאים בדוחק גם לגישה לפיה עין רעה ועין הרע זהים במהותם (רמב"ם) וגם לגישה לפיה עין רעה ועין הרע הם מושגים שונים (רבינו יונה).

²⁹ כמו ביחס לאיסורי הכיבוד ביהדות, אותם הרמב"ם מסכם בהלכות עבודה זרה במשנה תורה (יא, טז). לדוגמה, ביחס לקמעות וסר טוטים שלכאורה עשויים להועיל או להזיק, כותב הרמב"ם בפירושו למשנה (עבודה זרה, ד, ז): "...ואפילו טובים וחסידים מאנשי תורתנו חושבים שהם דברים נכונים... ואינם יודעים שהם דברים בטלים ושקריים..."

³⁰ את הקושיות ניתן להקשות על הגישה המיסטית בכללות, אך לאחר קריאת דברי המהר"ל בנושא עין הרע הן מתחדדות.

³¹ בבא מציעא פה, א.

³² שזה בעצם שנה שלמה לא כולל שבתות וימים טובים ע"פ המהרש"א (ח"א, ד"ה "יתיב").

החזון איש, בליקוטים על מסכת בבא בתרא (סימן כא), מציע דרך להבין את דרך פעולת עין הרע באופן שעונה על שתי הקושיות:

'יהבו ביה רבנן עינייהו ונח נפשיה'³³, מסודות הבריאה כי האדם במחשבתו הוא מניע גורמים נסתרים בעולם המעשה ומחשבתו הקלה תוכל לשמש גורם להרס ולחרבן של גשמים מוצקים, וכדאמר... ובשעה שבני אדם מתפעלים על מציאות מוצלחה, מעמידים את מציאות זו בסכנה, ומ"מ הכל בידי שמים וכל שלא נגזר עליו בדין שמים לאבדן הדבר ניצל, אבל כשנגזר הדבר לאבד, מתגלגל הדבר לפעמים ע"י שימת עין תמהון על הדבר וע"י זה הוא כלה, וכדאמר ב"מ ק"ו ב' דרב סליק לבי קברי כו' תשעין ותשעה בעין רעה, והיינו כשנגזר עליהן מיתה ביוה"כ הזדמן לפניהן עין רעה שגלגלה מיתתן...³⁴

גם בלי להתייחס לעין הרע ככוח מיסטי או פיזיקלי, ניתן להבין את דרך פעולתו בעולם. לקב"ה יש מגוון דרכים לממש את גזרותיו בעולם, ואחת מדרכיו היא לגרום לנזק על ידי עין הרע. כלומר פגיעה בעין הרע היא עונש משמים, ולא כוח ישיר שאדם מפעיל על חברו. החזון איש מדגיש שגם אם מישוהו יסתכל בעין רעה (הגורם) על חברו, החבר יינזק רק במידה ונגזר עליו מהשמים להינזק, ועל כן, עין הרע (התוצאה) הוא רק אמצעי למימוש גזרות ה' בעולם ולא שייך לשאול מדוע זה הוגן שאדם ייפגע מהשני – והלא הכל גזור משמיים. גם על הקושיה השנייה, לפיה אופן פעולת עין הרע מנוגדת למה שידוע למדע, ניתן לענות בכך שברגע שמדובר בעונש משמיים, הגישה המדעית אינה רלוונטית.³⁵ כלומר, ניתן להסתכל על עין הרע כמו כוחות אחרים שאנו נוהרים מהם – כמו שאדם צריך להיזהר כשהוא חוצה כביש, כך הוא צריך להיזהר שלא יטילו בו עין הרע.

אם כן יוצא, שבזיקוק שיטת רבינו יונה על פי המהר"ל והחזון איש, מגיעים לשיטה שמיישרת קו עם כל המקורות מימי התלמוד: מצד אחד, עין הרע ועין רעה הם מושגים שאמנם לא זהים זה לזה, אך הם קשורים זה בזה בקשר של סיבה ותוצאה, ולכן מובן מדוע לעיתים נכתב המושג 'עין רעה' במקום בו מתאים יותר 'עין הרע', כלומר, במקור שלכאורה לא רלוונטי לפרש עין הרע בתור קנאה או חמדת ממון (הגדרת עין רעה). מן הצד השני, בגישה זו ניתן להבין את היחס המחמיר של הגמרא לעין הרע והסיפורים הרבים הבאים להמחיש על סגולותיה השליליות העצומות, שכן עין הרע הוא כוח מיסטי ששורף ומזיק לאנשים ולחפצים.

שיטת הרב קוק – מהות הגישה הרציונאלית

בפתיחה ציינו גמרא כפולה בברכות (כ, א ו-נה, ב), העוסקת ביחס של בני יוסף ל'עינא בישא' – עין הרע. הראי"ה קוק ממשיך את שיטת הרמב"ם לפיה עין רעה ועין הרע הם מושגים חופפים. הרב מתייחס בכתביו מספר פעמים לנושא, כאשר הגמרות הנ"ל מנחות אותו בהסבר עין הרע, דרך פעולתו והמצבים הנגזרים מכוח זה. בין היתר, הוא מבאר בספרו עין אי"ה³⁶ את שתי הגמרות, ובפנקסי הראי"ה³⁷ מוצגת הרחבה על הנושא. בקריאה עיונית של שלוש הפסקאות, מצטיירת תמונה ברורה על עין הרע והשפעותיו.

³³ בבא בתרא יד, א.

³⁴ הרחבה: בהמשך, החזון איש מציין שיתכן שככל שהאדם במעלה יותר גבוהה, כך עינו יותר פועלת. הבן יהוידע (בבא מציעא פה, א) מדייק מלשון הגמרא שם שלחכמים לא הייתה את המידה של עין הרע. גם ספר הברית (חלק א, מאמר יז, פרק ג) מסיק דווקא שככל שהאדם צדיק יותר כך הוא יזיק פחות בעין הרע – הפוך מהחזון איש.

³⁵ כך גם מתקבלת על הדעת הוראת ספר הברית להיזהר אף יותר בחלון – לאו דווקא בגלל הזכוכית עצמה, אלא בגלל שדרך חלון עלולים לראות דברים הגורמים יותר לקנאה, שלא רואים מחוץ לביתו של אדם – למשל כלים יפים וילדים. כך יש יותר סיכוי שהעונש של אדם יגולגל על ידי עין הרע.

³⁶ עין אי"ה: ברכות א, פ' ג, פסקה לו. ברכות ב, פ' ט, פסקה סב.

³⁷ חלק א, פנקס יג, פסקה יא.

בתור הנחת יסוד, הרב קוק מסתמך על כך שנפש האדם נוטה להיות מושפעת מהסביבה ומהחברה, כפי שמתבטא באמרה "טוב לצדיק וטוב לשכנו" וכן "אוי לרשע ואוי לשכנו".³⁸ הוא מסביר שהכוח של החברה להשפיע על האדם ופעולותיו נקרא עין הרע, וכוח זה מתבטא במיוחד כאשר אדם רוצה "לקנות לעצמו חברה וריעות המועלת לכל עניניו הגשמיים והרוחניים". בנקיטת עמדה זו, הרב קוק ממשיך את שיטתו הרציונאלית של הרמב"ם – עין הרע אינו כוח מיסטי חיצוני הנגרם על ידי הסתכלות האחר ומזיק לאדם, אלא האדם הוא זה שמזיק לעצמו (מכוח עינם הרעה של סביבתו), בכך שאינו פועל על פי מה שנכון לו.

עם כל זאת, יש לברר כיצד שיטה זו מתמודדת עם המקורות הרבים מהגמרא שמציגים עין הרע ככוח שאנשים נפגעים ממנו פיזית, כמו שהובא בסיפור על רב בבית הקברות³⁹ או בסיפור על רבי זירא שנחרכו שוקיו מעיני חכמים.⁴⁰ כיצד היחס של אדם לדעת החברה עליו, יכול לגרום לנזקים שכאלה?⁴¹ על מנת לענות על שאלה זו, נעמיק בעין אי"ה ובפנקסי הראי"ה, ובכך נבין עד כמה חמור יכול להיות הכוח של עין הרע גם לשיטתו.

הרב קוק מתאר שני צמתים, אליהם כל אדם עשוי להיקלע במסגרת בחירות שונות בחייו. כאשר מגיעים לכל אחד מהצמתים, ניתן להתנהג בצורה לא נכונה, שעלולה לגרום למצב נפשי רעוע ובעקבות כך לנזק עצמי, כלומר ליצור מציאות ששולט בה עין הרע. מנגד, ניתן להתנהג בצורה נכונה ורצויה שמתקנת את האדם ומביאה אותו למצב נפשי בריא וראוי, ועל ידי כך עין הרע לא ישלוט בו.

הצומת הראשון מתבטא כמעט בכל בחירה של האדם. אין ספק שכאשר אדם מתלבט בין שתי דרכי פעולה, עליו לבחור את הדרך הנכונה לו ביותר, ולא בדרך שתרחיק אחרים (במידה והיא סותרת את טובתו וטובת הקרובים לו). עם זאת, שכיח לראות אנשים שהופכים את מרכז חייהם להסכמת הזולת ומציאת חן בעיני החברה – אנשים שבחרים את עבודתם, דרך החיים שלהם ואפילו בני הזוג שלהם בהתאם לתגובת והערכת הסביבה. במצב שכזה, האדם אינו מרגיש שלם עם מעשיו, כיוון שאינו מתנהג בהתאם לטבע שלו ומצפונו. עם הזמן עלולים להיצטבר מרמור, עצבות ותחושה שאינו ממצה את עצמו ומוצא את מקומו, וזהו הנזק שנגרם לו מעין הרע. לעומת זאת, במצב האידיאלי והנכון, האדם מתרכז ומשקיע בשלמות הפנימית של מעשיו, כלומר, בדברים ששאר בני האדם אינם נחשפים אליהם, וכיוון שהם אינם נחשפים לפנימיות מעשיו, אין להם דרך להשפיע עליו.

הצומת השני מתבטא גם הוא בנקודות משמעותיות בחיי היחיד ביחס לחברה, אך בניגוד לצומת הראשון שנוצר מהסתכלות החברה על היחיד, צומת זה נוצר מהסתכלות היחיד על החברה. מלבד ההימנעות מפעולות חיצוניות, ומלבד ההתמקדות בפנימיות ובדברים שהחברה לא נחשפת אליהם, יש צורך בבניית קומה אישיותית על מנת לא להיות מושפע מהסביבה. אנשים רבים לא תופסים את גודל הפוטנציאל הטמון בהם, מה שגורם להם להימנע מהתקדמות. אדם שמתנהג בצורה כזאת ומשקיע בחייו מאמצים בהתאם לרמת הסביבה, הבנתו ביכולת העצומה הגלומה בו שטחית ודלה. על כן, הוא "יגביה דמיונו יתרונו לאין שיעור", אף על פי שיש לו עוד מקום רב להשתפר. מצב שכזה עשוי לגרום לזחיחות והסתכלות לא נכונה על חשיבות הדברים בחייו, וזהו הנזק שנגרם לאדם מעין הרע, משום שאדם שאינו מבין היטב את מידת חשיבותו והמקום שלו ביחס לעולם, יימנע מהתקדמות. לעומת זאת, במצב האידיאלי והנכון, האדם מודע לגודל ערך נשמתו ולפוטנציאל האדיר שבו המחכה למימוש, הרבה

³⁸ מסכת נגעים, יב, ו.

³⁹ בבא מציעא קז, ב.

⁴⁰ בבא מציעא פה, א.

⁴¹ ניתן להבין את הרעיון שפעולות אדם מושפעות בצורה מסוימת מהחברה וזהו לא מצב בריא. אבל מכאן ועד להציב את הסיטואציה הזו על סיפורי הגמרא, המציגים כוח עוצמתי שבגינו נהרגים 99 מתוך 100 אנשים, ושמסוגל לשרוף רגליים של תלמיד חכם, הדרך רחוקה.

מעבר לפרמטרים הגלויים לעין, בעזרתם הוא יכול להשוות עצמו לסביבתו. לכן, הוא איננו מודד את התפתחותו בתחומי החיים השונים ביחס לחברה, והוא ממשיך לנסות ולהתקדם באופן תמידי.

לדעתי, שני הצמתים שהוצגו בכתבי הרב קוק אינם נפרדים לחלוטין. נראה שניתן להתייחס לצומת הראשון בתור 'סור מרע' ולצומת השני בתור 'ועשה טוב'.⁴²

הרב חגי לונדין בספרו "12 אתגרי אמונה במאה ה-21"⁴³ כותב על עין הרע:

הפחד הגדול ביותר של האדם הפוסט-מודרני אינו חורבן כלכלי ואפילו לא משבר בריאות, אלא שיימינג. החרדה שמא אלפי אנשים שאינם רלוונטיים לחייו יחשבו עליו מחשבות שליליות... לפחד המשתק מדעתם של אחרים יש כינוי בעולם המושגים של חז"ל: עין הרע... 'עין הרע' היא מילת קוד של חכמי ישראל לתיאור מצב שבו אדם מודד את פעולותיו רק על פי מבטם של אחרים. זהו מצב נפשי רעוע המביא להחלטות שגויות... הדרך להתמודד עם תלות חברתית היא בניית עולם פנימי עשיר ויציב, ביטחון עצמי אשר איננו תלוי באישור חברתי.

הרב חגי לונדין מסכם את דברי הרב קוק למעשה: אסור לאדם לחשוש ממבטיהם של אחרים ולפעול בהתאם אליהם, כיוון שאם יעשה כך יוצר מצב נפשי לא יציב ולא רצוי (החלק אותו הגדרנו כ'סור מרע'). אך אין זה מספיק – לפעול בלי להעניק חשיבות ליחס החברה – על האדם לבנות עולם פנימי עשיר ויציב ('ועשה טוב') ע"י הכרת מקומו וזיהוי הפוטנציאל שבו.

גישת הרב קוק עשויה לקבל חיזוק מהגמרא במסכת פסחים (קי, ב): "כל דקפיד – קפדי בהדיה. ודלא קפיד – לא קפדי בהדיה", שחלק מהדעות מקשרות לעין הרע.⁴⁴ כלומר, בהתאם לשיטה שמציג הרב קוק, בפסחים מוסבר שכאשר אדם יחשוש ממה שאחרים יחשבו עליו – הוא באמת יושפע ממחשבתם. לעומת זאת, כאשר אדם לא יתייחס יתר על המידה ("קפיד") לכוחות זרים, כוחות אלו לא יפגעו בו.

אם כן, הרב קוק מציג מודל רציונאלי, בהמשך לדרכם של הרמב"ם והמאירי, לפיו עין רעה גורמת לאדם להתנהג בצורה מסויימת ולפגוע בעצמו בעין הרע, כלומר המושגים כמעט חופפים. בנוסף, לאחר ההסבר המפורט, ניתן להבין אפילו את הגמרות שמציגות עין הרע ככוח מסוכן שיש להיזהר ממנו ואפילו גדולי עולם נפגעים ממנו, שכן נדיר מאוד למצוא (אם בכלל) אדם שאינו מודד את מעשיו בהתאם לחברה אפילו במקצת ותמיד שואף למיצוי יכולתו, והרב קוק מסביר איך האדם גורם לעצמו נזק ממשי כאשר הוא מתנהל לא כפי שראוי לו ולנפשו. לכן, ניתן להבין מדוע רבים כל-כך נפגעים מעין הרע.

עין הרע בהלכה ובימינו

על מנת להבין את פסיקת ההלכה ביחס לעין הרע, נחזור כמה מאות שנים אחורה. בספרי ההלכה המרכזיים (דוגמת הטור, השולחן ערוך והמשנה ברורה) אין התייחסות לעין הרע בפני עצמו. כלומר, אין איסור להטיל עין הרע, או להסתכל על חברו ורכוש חברו על מנת להזיק לו, ולכן גם אין עונש

⁴² הרב קוק בעין אי"ה מביא את הצמתים בסדר הפוך מהסדר שהם הובאו כאן, למרות שלכאורה קודם 'סור מרע' ורק אז 'ועשה טוב'. לדעתי, בכל זאת הרב קוק ציין את העניינים בסדר הנ"ל כיוון שבגמרא כתוב קודם "עלי עין" (האסמכתא לעניין הראשון שהרב קוק מציין) ורק אז "וידגו לרוב בקרב הארץ" (האסמכתא לעניין השני שהרב קוק מציין). כלומר, הוא כתב את העניינים בסדר שכתב על מנת שדבריו יתאימו לרצף בגמרא.

⁴³ הוצאת "דברי שיר" ה'תשפ"א, עמודים 14 – 15.

⁴⁴ למרות שמפשט הגמרא המשפט נאמר על איסור זוגות, ללא אזכור עין הרע, רבים השליכו ממשפט זה גם על עין הרע (שו"ת אגרות משה, אה"ע חלק ג סי' כו. שו"ת יביע אומר, חלק ד, אה"ע סי' י).

מוגדר לאדם המטיל עין הרע על חברו, למרות שראינו לעיל שלכל הדעות יש יכולת לחברה להזיק לאדם מסויים – גם לדעה המיסטית וגם לדעה הרציונאלית.

יחד עם זאת, יש מספר מצומצם⁴⁵ של דינים שהטעם המובא להם הוא משום עין הרע.

בטור עין הרע מוזכר בעקיפין,⁴⁶ כאשר הוא פוסק שלסוס אסור ללכת בשבת כשזנב של שועל בין עיניו (מחמת ציווי שביתת בהמתו, שכן זנב השועל הוא משא על הבהמה). הוא מסביר שזנב השועל נועד להגן על הסוס שלא תשלוט בו עין הרע, ואיסור על אביזר זה מוזכר באותו משפט עם איסורים על אביזרים אחרים שנועדו להגן על הבהמה, כגון כיסוי לדדי הכבשה וסנדל (פרסה) שנועלים לפרה על מנת שלא תמעד ותפגע. כלומר מלשון הטור ניתן אולי לדייק שהוא מתייחס לפגיעה מעין הרע כמו פגיעה פיזית מחפצים, שכן הוא מזכיר אותם יחד.

בשולחן ערוך, מלבד ציון הדין שהוזכר לעיל בטור,⁴⁷ והתייחסות נוספת לעניין טלטול אביזר שנועד למניעת עין הרע,⁴⁸ מובא עוד דין שמתייחס לעין הרע באופן יותר ישיר:⁴⁹ "יכולים לקרות שני אחים זה אחר זה, והבן אחר האב, ואין מניחים אלא בשביל עין הרע".

השולחן ערוך פוסק כי בדיעבד אם עולה אדם לקרוא בתורה לאחר אחיו או אביו – לא מורידים אותו, אך לכתחילה נכון שלא לעשות כן. כדאי להבחין שהניסוח של השולחן ערוך מעט משונה – מדוע לא נכתב בפשטות שאסור לשני אחים לקרוא זה אחר זה? מדוע נאמר שהם יכולים, אך לא נותנים להם לעשות זאת משום עין הרע? יש כאן מעין הדגשה לכך שבאופן עקרוני אין בעיתיות שיעלו שני האחים בזה אחר זה. כלומר, הסיבה היחידה שלא מעלים שני אחים אחד אחרי השני לקרוא בתורה, היא עין הרע – היא ולא אחרת.

את הניסוח של השולחן ערוך אפשר להבין בשני מובנים (בדומה לטור). מצד אחד, לעין הרע יש חשיבות עד כדי כך שימנעו מאדם לעלות לקרוא בתורה במצב מסויים. מצד שני, ניתן להסיק מהניסוח משמעות הפוכה – ברמת העיקרון, אין בעיה שיעלו אחים אחד אחרי השני, אבל בגלל עין הרע לא נעשה זאת. כלומר דווקא הקטנה של התייחסות לעין הרע, שכן אין איסור ממש שיעלו ברצף אך בכל זאת לא עושים זאת.

אצל פוסקים בני זמנינו יש התייחסות מעט יותר נרחבת לעין הרע, כאשר הרב אלישיב מתיר לשקר בדבר סכום צאצאיו אם הוא חושש מעין הרע,⁵⁰ הרב זילברשטיין מציין שברכת כוהנים מסוגלת להגן מעין הרע⁵¹ והרב עובדיה דן באריכות בכמה מקומות⁵² בעין הרע ונגזרותיה להלכה, ויוצא מדבריו שיש עניין בעין הרע, אך אין להרחיק לכת במתן חשיבות לתחום. לדוגמא, אין למנוע חתונה מחשש לעין הרע, אך יש מקרים שבהם מותר לבקש מגוי לחלל שבת בשביל סגולה נגד עין הרע.

אנו רואים שישנה התייחסות בהלכה לעין הרע, אך היא איננה משמעותית ומתעסקת במקרי קיצון. לכן, מאוד סביר להניח שאדם שאינו לומד הלכה על הסדר לא ייתקל במונח עין הרע דרך העולם ההלכתי, ואולי משום כך רבים מתייחסים לעין הרע כמושג שאינו מחייב. בנוסף, מפסיקת ההלכה לא

⁴⁵ מצומצם ביחס לעשרות האזכורים של עין הרע בגמרא.

⁴⁶ טור או"ח, שה, יא.

⁴⁷ שו"ע או"ח שה, יא.

⁴⁸ שו"ע או"ח שג, טו.

⁴⁹ שו"ע או"ח קמא, ו.

⁵⁰ פסקי הגרי"ש יו"ד עמוד שט.

⁵¹ ברכי נפשי ויקרא, עמוד רכב.

⁵² יביע אומר: חלק ב, אה"ע סי' ז. חלק ח, או"ח סי' לו. חלק י, חו"מ סי' ב ועוד.

ניתן להסיק על עין הרע דבר לעניין מהותו ואופן פעולתו. אין התייחסות משמעותית לעין הרע ככלי נזק, ולמרות האזכורים הרבים בגמרא, עין הרע נדחק הצידה בהלכה למעשה.

סיכום

בתחילת עבודתי על המאמר, השאלה שעמדה לנגד עיני הייתה האם עין הרע הוא כוח קיים או שמדובר במיתוס. במהלך ההתקדמות בכתיבה וההיחשפות למקורות, נוכחתי לדעת שאין ספק שהביטוי עצמו קיים במסורת היהודית, והוא מוזכר במשנה ופעמים רבות בגמרא. ממקורות אלו יוצא, שהשאלה הרלוונטית בנוגע לעין הרע אינה האם עין הרע הוא כוח קיים – כיוון שברור מהגמרא שהוא קיים – אלא כיצד הוא פועל. כאשר מתקדמים בציר הזמן לראשונים, נחשפים לשתי גישות מרכזיות בהבנת עין הרע – גישה רציונאלית וגישה מיסטית.

הצגנו את הרמב"ם שמוביל את הגישה הרציונאלית, לעומת רבינו יונה שמוביל את הגישה המיסטית. סקרנו את הדעות השונות, הקשינו על כל אחת מהן על פי הגמרות הרבות שעוסקות בעין הרע, וענינו על הקושיות עבור שתי הגישות: באמצעות דברי המהר"ל עבור הגישה המיסטית, ובאמצעות דברי הרב קוק עבור הגישה הרציונאלית. למרות עשרות האזכורים בגמרא, הדיון בראשונים ומחלוקת האחרונים לגבי שתי הגישות המרכזיות ביחס לעין הרע, בדורות האחרונים ההתייחסות לעין הרע מצומצמת מאוד – בפן ההלכתי ובפן הרעיוני. מפסקי ההלכה לא ניתן להסיק איזו דרך נקטה בהבנת עין הרע (הרציונאלית או המיסטית).⁵³

למסקנה, שתי הגישות המרכזיות שהוצגו מתמודדות עם כל הקושיות שהוצבו כנגדן כאשר מגיעים לפיתוח מלא של השיטות על פי האחרונים. קשה להכריע ביניהן, ולעניות דעתי, אין באמת צורך כזה. כל אחת מהגישות נותנת דגש לצד אחר בתהליך הפגיעה בעין הרע: המהר"ל על הפוגע, והרב קוק על הנפגע. כלומר, לדעתי, כאשר אדם רוצה להימנע מלפגוע באחרים באמצעות הסתכלותו, עליו להתייחס לעין הרע בדרך המיסטית – כאילו הוא עלול לשרוף ממש את מה שהוא מסתכל עליו. לעומת זאת, כאשר אדם רוצה להינצל מלהיפגע בעין הרע, עליו להתייחס לעין הרע בדרך הרציונאלית, ולנהוג בהתאם להוראות הרב קוק – להתרכז בעשייה כלפי פנים ולא כלפי חוץ, ולהבין את הפוטנציאל העצום הטמון בו ובעשייתו.

אל לנו לזלזל בעין הרע. גם אם נראה כלפי חוץ שמדובר בכוחות דמיוניים חסרי בסיס או הגזמות בלתי הגיוניות, צריך לזכור שחכמי ישראל בכל הדורות עסקו בסוגיה זו, ולא ניתן להתייחס לכוח שכזה בזלזול. לכן, תמיד כדאי לנהוג בצניעות מצידנו, להימנע מהיחשפות מוגזמת לחברה, ולהשתדל כמה שפחות להביט על מעשי אחרים ולשפוט אותם.

"עצה טובה קא משמע לן – דאיבעי ליה לאיניש לאיזדהורי מעינא בישא"

(בבא בתרא, קיח, א)

⁵³ בין כך ובין כך, חשוב להדגיש, שלא מצאתי מקור המדבר על קמעות נגד עין הרע וכל מיני תהליכים המיועדים לסלק עין הרע. יוצא אם כן, שגם אם אדם קונה קמע, עליו לשים לב שלא הקמע הוא מה שיציל אותו, אלא מה שהקמע מזכיר לו. כלומר, אם הקמע מזכיר לאדם לנהוג בצניעות וכדומה, אמנם הקמע כשלעצמו לא מונע עין הרע, אך כמובן שבשני התנהגותו האדם מגן על עצמו מעין הרע.